

Key words: unjust decision, unlawful sentence, article 375 of the Criminal Code of Ukraine, miscarriage of justice, illegality, judge, falsified judgment.

УДК 340.1: 343.9

Т. С. МАРТЬЯНОВА

Тамара Сергіївна Мартьянова, кандидат юридичних наук, асистент кафедри Інституту права і психології Національного університету «Львівська політехніка»

РОЛЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ В МЕХАНІЗМІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Здійснені в країні економічні й політичні перетворення та їхні кримінальні наслідки вимагають активізації фундаментальних кримінально-правових і криминологічних досліджень за всіма основними напрямками кримінальної політики, підвищення їх ефективності та практичної значущості.

Стійке зростання злочинності, погіршення її якісних характеристик, поява нових видів суспільно небезпечних діянь, значне відставання правоохоронної практики від потреб суспільства в ефективній протидії злочинності – усе це зумовило необхідність докорінної реформи кримінального законодавства. Особливого значення у зв'язку із цим набувають дослідження проблем кримінально-правового регулювання суспільних відносин в різних його аспектах, зокрема ролі правосвідомості в механізмі кримінально-правового регулювання.

Формування правової свідомості громадян є одним із пріоритетних напрямів перспективного державного розвитку. Як зазначає Ю. Калиновський, існування правового суспільства базується на відтворенні у соціальній практиці та державній політиці низки цінностей, серед яких визначальними є свобода, відповідальність, рівність, безпека, справедливість тощо. У процесі переходу суспільства від тоталітарного типу правосвідомості й правової культури до демократичного особливого значення набуває розвиток громадянської відповідальності всіх учасників соціальних змін¹. І це не випадково. Дослідження правосвідомості законотворчих громадян і злочинців, виконані вітчизняними і зарубіжними криминологами, дали змогу встановити зумовленість протиправної поведінки рівнем масової правосвідомості й правової культури суспільства та визначили значущість проблеми правосвідомості для реалізації практичних завдань зміцнення законності і правопорядку.

Зараз криминологічне вивчення правосвідомості визнано перспективним, і в цьому напрямі здійснюється велика науково-дослідницька робота (П. Баранов, А. Долгова, В. Камінська, Г. Клімова, В. Кудрявцев, О. Лукашева, І. Овчаренко, П. Фріс та ін.).

Категорію «правосвідомість» активно використовують у теоретичних концепціях багатьох наукових дисциплін. Це викликано універсальністю проблеми правосвідомості, що перебуває на стику багатьох наук: філософії, соціології, теорії права, соціальної психології. Так, у філософії правосвідомість розглядають як відносно самостійну форму суспільної свідомості, у теорії права – як елемент механізму правового регулювання, у соціології права – як одну з умов ефективності правових норм, правоохоронної діяльності, механізму дії права.

Важливе значення проблема правосвідомості має в соціології кримінального права та криминології. Тут виділяють місце правової свідомості в системі підстав кримінально-правової заборони, у механізмі дії кримінально-правової норми, механізмі злочинної поведінки, у запобіганні злочинам, а його дефекти розглядають як одну із причин злочинності.

Однак у більшості наукових праць розглядають в основному загальні питання формування та функціонування правосвідомості, поза зв'язком з теорією правового регулювання і його механізму і тим паче – галузевими методами правового регулювання. Як наслідок, правосвідомість вивчають у відриві від права, як самостійну регулятивну систему, що забезпечує ефективність правових систем.

На наш погляд, теоретичні дослідження правосвідомості мають бути більш тісно пов'язані з проблемою формування механізму правового регулювання та його галузевих елементів як комплексної системи, що охоплює всі основні питання права і його призначення в суспільстві. Такий підхід до вивчення правосвідомості має важливе методологічне значення для вирішення багатьох проблем правового регулювання суспільних відносин, боротьби з правопорушеннями тощо.

На першому етапі вивчення правосвідомості в означеному аспекті виникає необхідність розглянути понятійний апарат проблеми. Незважаючи на те, що інститут правової свідомості досліджують зараз у різних напрямках, багато його теоретичних положень досі є дискусійними. Передусім це стосується самого поняття правосвідомості. Вчені запропонували достатньо дефініцій, але багато з них є односторонніми, тор-

каються тільки частини проблеми. У загальному наведемо підходи до визначення правосвідомості, які описано в літературі.

Одні науковці під правосвідомістю розуміють відображення потреби в правовому регулюванні певних суспільних відносин, у встановленні правового режиму в суспільстві: правосвідомість – це уявлення, поняття, ідеї, які виражають потреби в опосередкуванні поведінки людей державно-правовою волею. Інші вчені визначають правосвідомість як відображення суб'єктом чинного права і правових явищ. Найпоследовнішими прихильниками цього підходу є юристи-правознавці. Так, Г. Клімова розуміє під правосвідомістю систему уявлень, оцінок, переконань, настроїв, почуттів, які розкривають ставлення особи до чинного права². С. Алексєєв відносить до правосвідомості сукупність уявлень і почуттів, що виражають суб'єктивне ставлення до чинного та бажаного права, наголошуючи при цьому, що «роль головного й активного елемента в структурі правосвідомості належить правовим уявленням»³. П. Баранов визначає правосвідомість як систему правових почуттів, емоцій, ідей, поглядів, оцінок, установок, уявлень та інших проявів, що виражають ставлення громадян як до чинного права, до юридичної практики, прав, свобод, обов'язків громадян, так і до бажаного права, до інших бажаних правових явищ⁴. У цих визначеннях автори акцентують увагу на емоційно-оцінних компонентах правосвідомості.

Загалом правосвідомість не тільки відображає соціальну дійсність, а й впливає на неї. Причому вона є однією з найбільш активно дієвих форм суспільної свідомості, оскільки в ній соціально-практична (регулятивна) функція переважає над пізнавальною й оцінною. Тому деякі автори у визначенні правосвідомості акцентують увагу на її практичній, регулювальній ролі. Наприклад, Ю. Грошевий вважає, що правосвідомість є формою суспільної свідомості, що являє собою сукупність правових поглядів та почуттів, які мають нормативний характер і включають в себе як знання правових явищ, так і їх оцінку з погляду класової (або загальнонародної) справедливості, а також нові правові вимоги, що відображають економічні й політичні потреби та інтереси суспільного розвитку⁵.

У цілому питаннями дослідження правового регулювання займалися такі вчені, як: С. Алексєєв, В. Гойман, В. Горшенєв та інші, а питаннями кримінально-правового регулювання, зокрема: М. Бажанов, Ю. Баулін, І. Даньшин, О. Наден, Б. Разгільдієв та інші. Отож, перейдімо безпосередньо до стадій правового регулювання. Аналізуючи першу стадію механізму кримінально-правового регулювання – рівень правотворчості – передовсім зазначимо, що механізм кримінальної правотворчості, будучи відносно самостійною підсистемою механізму кримінально-правового регулювання, тісно пов'язаний з іншими підсистемами (рівнями) цього механізму і багато в чому зумовлює їх ефективність⁶. Водночас він відчуває з їхнього боку зворотний вплив, що викликає в ньому певні зміни.

Вважається, що на правотворчому рівні кримінально-правове регулювання полягає у формуванні, зміні чи скасуванні норм кримінального права та здійснюється, за загальноприйнятим правилом, виключно законодавцем – Верховною Радою України⁷. Основною метою кримінальної правотворчості є створення ефективної системи кримінального законодавства (кримінально-правове регулювання суспільних відносин в Україні відбувається не тільки за допомогою норм кримінального закону – у вигляді Кримінального кодексу України, а й іншими актами правозастосування – Конституцією України, міжнародно-правовими угодами, актами тлумачення Конституційного Суду України, актами судового тлумачення (постановами Пленумів вищого спеціалізованого суду та Верховного Суду України, рішеннями Європейського суду з прав людини, актами виконавчої влади та ін.), що адекватно відображає зміст і динаміку суспільних відносин, які впливають із потреб розвитку суспільства. Однак ефективність прийнятих кримінально-правових норм може бути визначена і практично проявляється в їх реалізації на наступних рівнях (стадіях) кримінально-правового регулювання. При цьому фактична ефективність норми слугує своєрідним елементом, що дозволяє «включати» ті чи інші ланки механізму кримінально-правового регулювання на різних стадіях реалізації кримінального закону. Так, більш часті порівняно з прогнозованими фактами порушення кримінально-правових заборон, що виражаються в зростанні кількості злочинів, слугують показником низького рівня ефективності впливу кримінального закону на поведінку громадян.

Зростання рівня злочинності автоматично переносить центр ваги у кримінально-правовому регулюванні на другу стадію його механізму – стадію правозастосування. При цьому нарощування «оборотів» карально-охоронного механізму визначається не тільки збільшенням кількості злочинів, а й різними директивно-правовими вказівками уряду, які часто й визначають пріоритети кримінальної політики (посилення боротьби з організованою злочинністю, проявами фашизму, націоналізму тощо). Однак підвищення ефективності роботи кримінально-правового охоронного механізму (якщо воно взагалі можливо в конкретній ситуації) провокує два негативні моменти. По-перше, зростання кількості реєстрованих злочинів і притягнення до відповідальності злочинців збільшує кримінальну «зараженість» суспільства, що само собою є негативним наслідком криміналізації. По-друге, активна каральна політика, що виводить людей з громадських відносин, здатна сповільнити розвиток цих відносин, викликати їх деформацію й конфліктність. Тому з падінням ефективності «роботи» другої ланки механізму кримінально-правового регулювання має бути посилена не так третя, як перша його ланка – механізм правотворчості, щоб скасувати застарілі кримінальні закони, прийняти нові, збільшити ефективність чинних кримінальних законів. Роль же третьої ланки механізму кримінально-правового регулювання – механізму правозастосування – в цьому випадку має виражатися в постійному контролі і стримуванні злочинності (завдяки внутрішнім ресурсам правоохоронної практики), у захисті прав і законних інтересів громадян, громадських інтересів, а також в інформаційному забезпеченні потреб пра-

вотворчої діяльності. Однак, як засвідчує практика, ефективна робота третьої ланки механізму кримінально-правового регулювання при неефективності кримінально-правової норми (внаслідок її невідповідності визначеним принципам криміналізації), як правило, неможлива або ж вимагає великих ресурсних затрат. Навіть за досконалої законодавчої моделі кримінально-правової норми її застосування в ситуації масового порушення кримінально-правової заборони має обмежений (вибірковий) характер і здебільшого актуалізується під час чергової кампанії з боротьби зі злочинністю. Разом із тим створити оптимальну, з погляду законодавчої техніки, кримінально-правову норму без порушення інших принципів криміналізації неможливо, тому її застосування буде обмежено також і юридичними властивостями самого кримінального закону.

Важлива роль у механізмі кримінально-правового регулювання відводиться підсистемі (стадії) кримінальної правотворчості. Як це проявляється, розглянемо далі. Передусім у процесі правотворчості на основі прогностичних методів здійснюється передбачення та випереджаюче виявлення різних негативних процесів і форм діяльності, що загрожують суспільству, встановлюється кримінально-правовий контроль за їхнім розвитком. Таким, наприклад, є суспільно небезпечна поведінка, пов'язана з використанням радіоактивних, наркотичних і сильнодіючих засобів, зброї та її компонентів, що посягає на суспільні відносини.

Дія норм кримінального права є обов'язковою стадією кримінально-правового регулювання. По-перше, основна мета кримінального права – позитивний розвиток суспільних відносин. Кримінально-правові норми спрямовані на регулювання правомірної поведінки, виступають єдиною мірою позитивного розвитку суспільних процесів та основою встановлення правопорядку в суспільстві. По-друге, кримінальне право забезпечує правомірну поведінку більшості членів суспільства, оскільки, як уже було зазначено, злочини скоює меншість громадян, незважаючи на розмах злочинності. Більшість поведінкових актів у правовій сфері відбувається за схемою, що охоплює основні елементи кримінально-правового регулятивного механізму: кримінально-правова норма – правосвідомість – правомірна поведінка. По-третє, навіть у разі вчинення злочину і виникнення охоронного правовідношення суб'єкт не випадає з цього механізму, оскільки на нього й далі впливають інші кримінально-правові заборони, наприклад, норми Особливої частини КК. Навіть найсуворіша форма реалізації кримінальної відповідальності, пов'язана з виконанням покарання у вигляді позбавлення волі, не є винятком з правила – злочинець тільки на деякий час виводиться із суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом, а відбувши покарання, надалі здійснює свою поведінку (і так має бути, згідно з метою покарання) за описаною вище схемою. Виняток, мабуть, становлять випадки засудження до довічного позбавлення волі, оскільки тут винний повністю й остаточно виводиться не тільки із суспільних відносин, а й з механізму кримінально-правового регулювання, адже, як правило, позбавляється самої можливості скоєння злочину, а в разі його вчинення кримінальна відповідальність втрачає сенс.

Отже, кримінально-правовий регулятивний механізм – основна ланка і головний критерій ефективності кримінально-правового регулювання. Такий підхід видається досить важливим для розуміння правової природи третьої ланки (рівня) механізму кримінально-правового регулювання – кримінально-правового охоронного механізму. Кримінально-правовий охоронний механізм входить до єдиної системи механізму кримінально-правового регулювання як контрольно-охоронна підсистема, що розв'язує низку специфічних завдань з контролю за роботою елементів механізму кримінально-правового регулювання другого рівня.

Реалізація норм кримінального права на третьому рівні механізму кримінально-правового регулювання пов'язана зі скоєнням злочину і залученням винної особи до кримінальної відповідальності. Основною її формою є застосування норм кримінального права до особи, що порушила кримінально-правову заборону (тобто юридичний обов'язок, визначений регулятивними правовідносинами). А оскільки юридичний факт – вчинення злочину – не є елементом кримінально-правового регулятивного механізму, а входить до складу охоронних правовідносин, то застосування норм кримінального права не є обов'язковою стадією кримінально-правового регулювання. Втім, було б неправильно вважати, що кримінально-правовий охоронний механізм «включається» тільки у зв'язку з порушенням кримінально-правових заборон. Він виконує також не менш важливі контрольну, попереджувальну й відновлювальну функції, які здійснюються незалежно від юридичних фактів, котрі вводять у дію механізм правозастосування.

Контрольна функція пов'язана насамперед із визначенням правомірності або протиправності поведінки і виявленням подій (злочинів), з якими кримінальний закон пов'язує настання тих чи інших юридичних наслідків. Однак до її змісту входить визначення станів і роботи інших елементів регулятивного механізму: ступеня досконалості кримінально-правових норм, рівня правосвідомості, ефективності механізму кримінально-правового регулювання загалом.

Дія попереджувальної функції пов'язана з обмеженням негативного впливу юридичних фактів (злочинів) на суспільні відносини: їх охорона специфічними кримінально-правовими засобами (необхідна оборона, затримання злочинця тощо), з'ясування причин виникнення юридичних фактів, їх нейтралізація й витіснення.

Відновлювальна функція (у специфічній кримінально-правовій формі (кримінальна відповідальність)) забезпечує відновлення нормального режиму роботи механізму кримінально-правового регулювання (шляхом загального і спеціального попередження) та вдосконалює роботу його окремих елементів (вдосконалення кримінального законодавства, формування правосвідомості тощо).

Отже, взаємодія елементів механізму кримінально-правового регулювання на різних його рівнях має складний і суперечливий характер. По суті, кримінально-правове регулювання відбувається в різних режимах, які визначаються сформованим на тій чи іншій його стадії балансом між тими чи іншими ланками його механізму.

- ¹ Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем: моногр. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2016. – 488 с. – С. 237.
- ² Клімова Г. П. Правосвідомість: до теорії питання / Г. П. Клімова // Актуальні проблеми інноваційного розвитку. – 2012. – № 2. – С. 56–61.
- ³ Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1966. – 188 с. – С. 108.
- ⁴ Баранов П. П. Правосознание и правовое воспитание / П. П. Баранов; под ред. В.К. Бабаева // Общая теория права. – Н. Новгород, 1993. – С. 474–475.
- ⁵ Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судебного убеждения в уголовном судопроизводстве / Ю. М. Грошевой. – Х. : Изд. объединение «Вища школа», изд-во Харьк. гос. ун-та, 1975. – 143 с.
- ⁶ Загальна теорія права: підруч. / за заг. ред. М. І. Козюбри. – К. : Ваіте, 2015. – 392 с. – С. 95, 97.
- ⁷ Кузембаєв О. С. Джерела кримінального права і кримінально-правове регулювання в кримінальному праві / О. С. Кузембаєв // Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права : матер. Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 30 листопада 2012 р.) / відп. за випуск В. М. Дрьомін ; НУ «ОЮА». – Одеса : Фенікс, 2012. – Т. 2. – С. 219–221.

Резюме

Мартьянова Т. С. Роль правосвідомості в механізмі кримінально-правового регулювання.

Стаття присвячена дослідженню правової свідомості в механізмі кримінально-правового регулювання. Зауважено, що теоретичні дослідження правосвідомості мають бути тісніше пов'язані з проблемою формування механізму правового регулювання та його галузевих елементів як комплексної системи. Такий підхід до вивчення правосвідомості має важливе методологічне значення для вирішення багатьох проблем правового регулювання суспільних відносин, боротьби з правопорушеннями тощо. Наголошено, що кримінально-правовий регулятивний механізм – основна ланка і головний критерій ефективності кримінально-правового регулювання.

Ключові слова: правосвідомість, правова культура, механізм кримінально-правового регулювання, кримінальне право, кримінальне законодавство, правопорушення, злочин.

Резюме

Мартьянова Т. С. Роль правосознания в механизме уголовно-правового регулирования.

Статья посвящена исследованию правового сознания в механизме уголовно-правового регулирования. Замечено, что теоретические исследования правосознания должны быть тесно связаны с проблемой формирования механизма правового регулирования и его отраслевых элементов как комплексной системы. Такой подход к изучению правосознания имеет важное методологическое значение для решения многих проблем правового регулирования общественных отношений, борьбы с правонарушениями и т.п. Отмечено, что уголовно-правовой регулятивный механизм является основным звеном и главным критерием эффективности уголовно-правового регулирования.

Ключевые слова: правосознание, правовая культура, механизм уголовно-правового регулирования, уголовное право, уголовное законодательство, правонарушение, преступление.

Summary

Martjanova T. The role of justice in the mechanism of criminal law regulation.

The article is devoted to the study of legal consciousness in the mechanism of criminal-legal regulation. It is noted that theoretical studies of legal consciousness should be more closely connected with the problem of forming the mechanism of legal regulation and its branch elements as a complex system. Such an approach to the study of legal awareness has an important methodological value for solving many problems of legal regulation of social relations, the fight against offenses, etc. It was emphasized that the criminal-legal regulative mechanism - the main link and the main criterion of the effectiveness of criminal law regulation.

Key words: legal awareness, legal culture, mechanism of criminal-legal regulation, criminal law, offense, crime.